

תוכן עניינים

1 מבוא: מטרות הספר ומבנהו – שלמה רומי ומרים שמידע (ז"ל)

חלק ראשון: היבטים עיוניים ותאורטיים

- 11 פרק 1 מהות החינוך הבלתי פורמלי, גישות תאורטיות והגדרות – מרים שמידע (ז"ל), שלמה רומי
- 29 פרק 2 החינוך הבלתי פורמלי של הנוער ב"ישוב" ובמדינת ישראל – יובל דרור
- 73 פרק 3 חינוך לדו-קיום ולשלום – גבריאל סלומון
- 83 פרק 4 חינוך לפנאי ולחברות – עטרה סיון
- 97 פרק 5 הפדגוגיה של החינוך הבלתי פורמלי – דיאנה סילברמן-קלר
- 121 פרק 6 החינוך הבלתי פורמלי והטכנולוגיה הממוחשבת – זאב דגני
- 131 פרק 7 נוער בוחר בתנועות נוער: בחירה בארגון חינוכי וולונטרי וזיקתה למאפייני ריבוד חברתי-תרבותי – שרי פייר ורנה שפירא
- 165 פרק 8 גישות מתודולוגיות בחקר החינוך הבלתי פורמלי – אריק ה. כהן
- 185 פרק 9 חקר החינוך הבלתי פורמלי בישראל – שלמה רומי, מרים שמידע ז"ל
- 193 פרק 10 העובד המקצועי בחינוך הבלתי פורמלי – עינת בראון כהן

חלק שני: תחומי הפעילות ודרכי פעולה

החינוך הבלתי פורמלי במגזרי החינוך השונים

- 223 פרק 11 היבטים התפתחותיים וחברתיים בחינוך הבלתי פורמלי הממלכתי – חגית קליבנסקי
- 251 פרק 12 הפנאי ופעילויות החינוך הבלתי פורמלי בחינוך הממלכתי-דתי – נחמה נאמן

פרק 13 פעילויות הפנאי של נערות חרדיות מן החינוך העצמאי – בלה ליוש 279

פרק 14 החינוך הבלתי פורמלי בחברה הפלסטינית בישראל – איימן אגבריה 295

מסגרות חינוך בלתי פורמלי חוץ-בית-ספריות

פרק 15 חינוך קהילתי, מרכזים קהילתיים ומתנ"סים – דב גולדברגר 317

פרק 16 הפנימיות בישראל: מסגרות חינוך חברתיות וממדיהן – עמנואל גרופר 341

פרק 17 מנהיגות בני נוער – שלמה רומי, דליה בראלי-אוראל 365

מסגרות החינוך בלתי פורמלי תוך-בית-ספריות

פרק 18 החינוך החברתי בבית הספר: יציבות מול שינוי – שלמה צדקיהו 379

פרק 19 "מחויבות אישית" כפעילות חינוכית בלתי פורמלית – משה רובוביץ 399

פרק 20 קהילה הוגנת בבית הספר – יעל ברנהולץ 411

פרק 21 מסעות בני נוער לפולין: מסע אל זיכרון השואה – מיכל לב 433

מסגרות חינוך בלתי פורמלי לאוכלוסיות עם צרכים מיוחדים

פרק 22 קידום נוער: התפתחות וסוגיות מרכזיות – שלמה רומי 453

פרק 23 תכניות אתגריות ומסעות הישרדות ככלי חינוכי-טיפולי בעבודה עם נוער בסיכון – שלמה רומי, יחזקאל כהן 469

פרק 24 חינוך בלתי פורמלי למבוגרים – רחל טוקטלי 489

פרק 25 "החוויה הישראלית": חקר מקרה בתרבות הנוער – אריק ה. כהן 517

פרק 26 תכנית שילוב נכים בקהילה – דב גולדברגר 543

פרק 27 ארגוני המגזר השלישי: כיוונים ומגמות – אסתר זיכלינסקי, אהרן יורק 551

אפילוג: מרים שמידע (ז"ל) 569

רשימת המשתתפים 575

מפתח שמות ועניינים 577

מבוא

מטרות הספר ומבנהו

שלמה רומי ומרים שמידע

הספר נועד למלא חלל בתחום החינוך הבלתי פורמלי, שהעשייה בו רבה ודינמית ואף הולכת ומתעצמת, ואילו המחקר והכתיבה האקדמית אודותיו עדיין מועטים.

הספר מקיף את תחומי החינוך הבלתי פורמלי על היבטיהם התאורטיים והמעשיים. הוא דן בדיסציפלינות התאורטיות העיקריות שהחינוך הבלתי פורמלי מבוסס עליהן, כמו הפילוסופיה החינוכית, הסוציולוגיה החינוכית, הפסיכולוגיה החברתית והחינוכית, הפדגוגיה וההיסטוריה. נוסף על כך, הספר מקיף את תחומי העשייה העיקריים של החינוך הבלתי פורמלי בשדה החינוך. מתארות בו המסגרות הארגוניות העיקריות והפעילויות המתקיימות בהן.

הכתיבה על העשייה החינוכית מתמקדת בארבעה תחומים: התחום הראשון הוא החינוך הבלתי פורמלי במגזרי חינוך שונים. התחום השני הוא בחינוך הבלתי פורמלי החוץ בית-ספרי – במסגרות של תנועות נוער ובמוסדות חינוך קהילתיים ופנימייתיים. התחום השלישי מתייחס למסגרות חינוך תוך בית ספריות, כמו חינוך חברתי בבתי הספר, פעילויות שמחוץ לתכנית הלימודים ומיזמים ופעילויות שמשרד החינוך יוזם עבור בתי הספר, דוגמת הפרויקטים "מחויבות אישית", "מסעות בני נוער לפולין" ו"קהילה הוגנת". התחום הרביעי מתאר מסגרות חינוך בלתי פורמלי לאוכלוסיות עם צרכים מיוחדים כמענה ייחודי וחלופי למסגרות הפורמליות.

ההחלטה לכלול בספר את שני היבטים של החינוך הבלתי פורמלי – ההיבט העיוני והתאורטי וההיבט המעשי – מתבססת על המתודולוגיה של "תאוריה המעוגנת בשדה", שהיא מתודה מרכזית במדעי החברה. על פי תאוריה זו הנתונים נאספים מעובדים ומוצגים בשיטת המחקר האיכותי. שיטה זו חורגת מן המתודולוגיות המתבססות על תאוריות קיימות ומסגרות מושגיות מונחות מראש. היא מחפשת הבנות ותובנות חדשות למנגנונים ולתהליכים חברתיים וליחסי הכוחות ביניהם, כמו גם של סדר יום והשקפות עולם. שיטת המחקר האיכותי קושרת בין הממצאים הנחשפים בשדה לבין קטגוריות כוללניות יותר ומושגי יסוד, כפי שעולה מתוך הספרות התאורטית והמחקרית.

הספר נחלק לשני חלקים: החלק הראשון מתמקד בהיבטים העיוניים והתאורטיים של החינוך הבלתי פורמלי. הוא מקיף את הדיסציפלינות העיקריות המזינות את התחום ומציג מושגי יסוד המאפיינים אותו ומבדילים בינו לבין סוגי חינוך אחרים. החלק

השני פורש יריעה רחבה של מסגרות ופעילויות החינוך הבלתי פורמלי, כפי שהיא נחשפת בעשייה החינוכית בשדה. האפילוג, קושר בין הממצאים המדווחים מן השדה ומושגי היסוד התאורטיים העולים מן הספרות. הדיון בקשר שבין שני ההיבטים של החינוך הבלתי פורמלי – ההיבט התאורטי וההיבט המעשי – מוביל לגיבוש הנחות יסוד שהחינוך הבלתי פורמלי מבוסס עליהן והמבדילות בינו לבין תחומי חינוך אחרים. הספר מיועד למורים ולסטודנטים המתמחים בלימודי תחום החינוך הבלתי פורמלי במוסדות החינוך הגבוה – באוניברסיטאות, במכללות האקדמיות ובמכללות להכשרת מורים. גם אנשי חינוך העוסקים בתחומי החינוך הבלתי פורמלי בפועל במסגרותיו השונות יפיקו תועלת מן הספר. לבסוף, כל מי שתחום החינוך קרוב ללבו, ובמיוחד תחום החינוך הבלתי פורמלי, עשוי ליהנות ממנו. להלן פירוט חלקי הספר ופרקיו.

חלק ראשון: היבטים עיוניים ותאורטיים

בחלק זה מוצגים ההיבטים העיוניים והתאורטיים של החינוך הבלתי פורמלי ומיקודו בדיסציפלינות המדעיות שהוא מבוסס עליהן.

פרק 1: מהות החינוך הבלתי פורמלי, גישות תאורטיות והגדרות. בפרק נעשה ניסיון לגבש תפיסה תאורטית של החינוך הבלתי פורמלי, בהתבסס על היסודות התאורטיים והפילוסופיים המזינים אותו. המחברים מציינים את הפער בין העשייה המרובה והמפותחת של החינוך הבלתי פורמלי בשדה החינוך לבין מיעוט החשיבה וההמשגה אודותיו, הקשור לדעתם במהות המורכבת של תחום חינוכי זה. התפיסה המוצעת קשורה לפעילויות הרבות והמגוונות המבוצעות בשדה החינוך ולקריטריונים המבחינים ביניהן לבין תחומי חינוך אחרים.

פרק 2: החינוך הבלתי פורמלי של הנוער ב"ישוב" ובמדינת ישראל. הפרק מציג ומנתח את התפתחות החינוך הבלתי פורמלי טרם הקמת המדינה ועוקב אחרי השינויים המבניים, הארגוניים והפדגוגיים שחלו בו במשך השנים מנקודת מבט היסטורית. הפרק מתאר שש תקופות: מ-1919–1934, שנים של טרם מיסוד התחום ובהן פעילויות של תנועות נוער, מגרשי משחקים, מועדונים, קייטנות, חברות תלמידים ותחילת החינוך הטרם-צבאי, ועד 1991. מאז ואילך שנים של ייסוד "מנהל חברה ונוער", שדרוג "תחומים" ישנים ומיסוד תחומים חדשים ובהם "נוער וקהילה" ו"מורשת יהדות המזרח וספרד". בסיכום הפרק דן המחבר בדילמות מרכזיות של התחום ובדרכים להתמודד עמן.

פרק 3: חינוך לדו-קיום ולשלום. הפרק בודק את תרומתו הייחודית של החינוך הבלתי פורמלי לקידום חיים של דו-קיום ושלום בין המגזרים השונים של החברה הישראלית על ידי ניצול הפוטנציאל הייחודי הטמון בו. המסקנה העולה מן הפרק היא שהסביבה הנאותה לחינוך לשלום איננה הכיתה במסגרת החינוך הפורמלי, אלא דווקא מסגרות חינוך בלתי

פורמליות, המאפשרות דיאלוג וגילויי הקונפליקט, ההתלבטויות, אך גם שינויי פרספקטיבה. לדעתו של המחבר, לסדנאות ומפגשים, מחנות ופרויקטים משותפים יש יתרון גדול על פני כל לימוד מסודר של נושא זה בחדר הכיתה.

פרק 4: חינוך לפנאי ולהברות. הפרק בוחן את תהליך החינוך לפנאי מן ההיבט התאורטי וההיבט המעשי. מוצגת בו מסגרת תפיסתית ומעשית להבנת החינוך לפנאי ולתפקידו בקהילה ובמסגרות חינוכיות. המאפיינים הייחודיים של מסגרות החינוך הבלתי פורמלי מעניקות הקשר מהנה לפיתוח כישורים חינויים ולטיפוח עמדות חיוביות כלפי הפנאי. הפרק בוחן את יישומו של תהליך החינוך לפנאי במסגרת בין-לאומית ובמסגרת הישראלית, ומציג זאת בדיון על התפתחות תכניות לימודים לחינוך לפנאי במסגרות חינוכיות.

פרק 5: הפדגוגיה של החינוך הבלתי פורמלי. הפרק דן במאפיינים הייחודיים של הפדגוגיה של החינוך הבלתי פורמלי ובהבדל בינה לבין הפדגוגיה בתחומי חינוך אחרים. הפרק מנתח כמה מן הפרקטיקות המאפיינות את הפדגוגיה של החינוך הבלתי פורמלי ומתמקד בקריטריונים המרכזיים של הפדגוגיה הקשורים לתכנים, לשיטות, למקום ולזמן.

פרק 6: החינוך הבלתי פורמלי והטכנולוגיה הממוחשבת. הפרק מציג ומנתח את הטכנולוגיות החינוכיות החדשות ואת יישומן בפדגוגיה של החינוך הבלתי פורמלי. בפרק מוצגות דוגמאות לפעילויות לא-פורמליות מרחבי העולם ומישראל, אשר באמצעותן מוטמע השימוש במחשב, באינטרנט ובטלוויזיה קהילתית לילדים ולמבוגרים. בסוף הפרק נבחנות המשמעויות החברתיות והכלכליות העולות מיישום הטכנולוגיות החדשות.

פרק 7: נוער בוחר בתנועות נוער: בחירה בארגון חינוכי וולונטרי וזיקתה למאפייני ריבוד חברתי-תרבותי. בפרק נבחנים היבטים קהילתיים-תרבותיים וריבוניים המתקשרים לתוצאות תהליך הבחירה של בני נוער בתנועת נוער. מן הממצאים עולה שתוצאות הבחירה הראשונית והמתמשכת בתנועות הנוער הן פונקציה של משאבים אישיים של הפרט, של מסגרות קהילתיות ומעגלים ריבוניים שונים שאליהם הפרט משתייך, ושל "אני מאמין" האידיאולוגי המאפיין את הארגון החינוכי שבו הוא בוחר.

פרק 8: גישות מתודולוגיות בחקר החינוך הבלתי פורמלי. הפרק דן בדרכי המחקר של החינוך הבלתי פורמלי ומצביע על המאפיינים המרכזיים של המחקר בתחום זה, כמו גם על הקשיים המתודולוגיים המאפיינים אותו. המחבר מציין שהקושי לבחון אם הושגו המטרות של תכניות החינוך הבלתי פורמליות נובע מכך שפעמים רבות אין תכנית לימודים מוסדרת, או שאין חומר כתוב או בסיס תאורטי לתכנית הלימודים. בפרק זה נדונו מספר דרכים להרחבת הגישה המתודולוגית וליישום כלים שנבדקו היטב. שילוב בין מתודולוגיות איכותיות וכמותיות מאפשר פיתוח תאוריה ומבחנים.

פרק 9: חקר החינוך הבלתי פורמלי בישראל. הפרק מוסיף ממד ישראלי לפרק הקודם ומדווח על מחקרים שבוצעו בתחום החינוך הבלתי פורמלי במערכת החינוך בישראל. ניתוח

המחקרים מוביל למסקנות דומות לאלו שנמצאו במחקרים בעולם. המחקרים כמעט אינם עוסקים בשאלות המהותיות של החינוך הבלתי פורמלי ובמאפיינים המבדילים בינו לבין החינוך הפורמלי. הם מתמקדים בשאלות של ארגון, תקציב ומעקב במסגרות של חינוך בלתי פורמלי, ופחות בבעיות פילוסופיות-חינוכיות. גם שיטות המחקר וכליו הם, בדומה למחקר בעולם, איכותניות יותר ופחות כמותיות.

פרק 10: העובד המקצועי בחינוך הבלתי פורמלי. פרק זה, המסיים את החלק הראשון של הספר, מציג קווים לזהותם המקצועית של העובדים בתחומי החינוך הבלתי פורמלי, לתפקידיהם הייחודיים ולדרכי הכשרתם. הפרק בוחן את הדרישות, הציפיות וכן את הקשיים במערכות ההכשרה והתעסוקה השונות בהפיכת הכשרתם של העובדים בתחום החינוך הבלתי פורמלי להכשרה מקצועית ומוכרת.

חלק שני: תחומי הפעילות ודרכי פעולה

חלקו השני של הספר מציג את תחומי הפעילות של החינוך הבלתי פורמלי בשדה וממין אותם על-פי קריטריונים של מגזרי חינוך, מסגרות, תכנים, שיטות פעולה והאוכלוסיות שהם משרתים. החלק מחולק לארבעה תחומים. התחום הראשון מציג את פעילויות החינוך הבלתי פורמלי במגזרי החינוך השונים שבהם הן מתקיימות. ההנחה של שיטת מיון זאת היא שהמגזר שבתוכו פועלת מערכת החינוך הבלתי פורמלי מטביע את חותמו האידאולוגי, הערכי ו/או הדתי על מהותו של החינוך, קובע את מטרותיו ומעצב את דרכי ביטויי הסמליות והמעשיות.

פרק 11: היבטים התפתחותיים וחברתיים בחינוך הבלתי פורמלי הממלכתי. הפרק מציג את הגורמים הייחודיים שעיצבו את החינוך הבלתי פורמלי במגזר החינוך הממלכתי ואשר השפיעו על גיבושו כתופעה ייחודית. הפרק דן בקשר שבין החינוך הבלתי פורמלי במגזר זה לבין הנסיבות החברתיות, הכלכליות, הפוליטיות והתרבותיות של החברה בישראל ושל מערכת החינוך בפרט.

פרק 12: הפנאי ופעילויות החינוך הבלתי פורמלי בחינוך הממלכתי-דתי. בפרק נבדקת העמדה המורכבת של מערכת החינוך הממלכתי-דתי, שתלמידיה באים בעיקר מן הציבור הדתי-לאומי, כלפי מושג הפנאי ככלל וכלפי מסגרות החינוך הבלתי פורמלי הכוללות מסגרות שונות לביילוי הזמן הפנוי בפרט, מסגרות כמו תנועות נוער, ארגונים להתנדבות חברתית ופעילויות החינוך החברתי בבית הספר.

פרק 13: פעילויות הפנאי של נערות חרדיות מן החינוך העצמאי. בפרק זה נבחן יחסה של החברה החרדית, ובעיקר של הנשים, לחינוך הבלתי פורמלי ולפנאי. הפרק מבליט את הפרדוקס בין פעילויות הפנאי של הנשים בשטח לבין ערכי החברה החרדית שבתוכה הן חיות.

פרק 14: החינוך הבלתי פורמלי בחברה הפלסטינית בישראל. בפרק מתואר החינוך הבלתי פורמלי במגזר הערבי בישראל, תוך השוואה לחינוך הבלתי פורמלי במגזר החינוך היהודי על היבטיו השונים. הפרק מציין שהחינוך הבלתי פורמלי אינו מצליח להבדיל את עצמו מהחינוך הפורמלי בחברה הערבית ופועל בשוליו, בלי להכריע בכיוון של סדר יום ברור תוך כדי תמרון בין המסורתיות של החברה הפלסטינית לבין החברה הישראלית האינדיבידואליסטית והתחרותית. החינוך הבלתי פורמלי במגזר הערבי סובל מרמה גבוהה של פיקוח וארגון ריכוזי ופועל ללא מדיניות עצמאית, מתוך תפיסה קצרת טווח של מענה לצרכים.

בתחומים הבאים של החלק השני ממוינות פעילויות החינוך הבלתי פורמלי על פי המסגרות הארגוניות: פעילויות המתקיימות מחוץ לכותלי בית הספר ופעילויות המתקיימות בתוך בית הספר. חלוקה זאת אינה טכנית בלבד, שכן ההבחנה בין פעילויות העומדות ברשות עצמן, ללא שיוך מוסדי לבין פעילויות הכפופות לרשות זו או אחרת משפיעה על מהותן, מטרתיהן ודרכי עבודתן. ההנחה היא שעצמת הצפנים ההתנהגותיים המאפיינים את החינוך הבלתי פורמלי תהיה דומיננטית יותר במסגרות האוטונומיות, ואילו בתוך בתי הספר עצמם תהיה חלשה יותר.

התחום השני מציג מסגרות בלתי פורמליות חוץ-בית-ספריות ומתמקד בפעילויות המאופיינות באופי האוטונומי של החינוך הבלתי פורמלי. בקטגוריה זו נכללים:

פרק 15: חינוך קהילתי, מרכזים קהילתיים ומתנ"סים. הפרק מתאר את התפתחותו של החינוך הקהילתי, את המסגרות העיקריות שהוא פועל בהן ואת יחסי הגומלין של מסגרות אלו עם הרשויות השונות. הפרק מציין שבעתיד יצטרך המרכז הקהילתי להיערך למצב שבו ייהפך לגוף החברתי-תרבותי העיקרי שסביבו מתרכזות רוב הפעילות החברתית של הילדים והוריהם, הנמצאים בביתם מרבית שעות היום.

פרק 16: הפנימיות בישראל: מסגרות חינוך חברתיות וממדיהן. בפרק זה מתוארת ייחודיותן של הפנימיות במערכת החינוך בישראל ונערכת השוואה בינן לבין מערכות מקבילות בארצות אחרות. הפרק קובע כי למרות שבעולם המערבי הפנימייה נתפסת כמסגרת חינוכית-טיפולית אשר היקפה הולך ומצטמצם, הרי שהדפוס הייחודי של כפר הנוער, והפנימייה החינוכית הישראלית, ממשיך להפגין חיוניות, יכולת התגמשות גבוהה והסתגלות לשינויים חברתיים.

פרק 17: מנהיגות בני נוער. בפרק זה מתוארת מנהיגות בני הנוער בזיקה לחקר המנהיגות, ומתואר בו מיום לפיתוח כושרי מנהיגות אצל בני נוער. בפרק נטען שאין דומה מנהיגות וחינוך למנהיגות, כמו חינוך לדמוקרטיה, להוראה של חומר עיוני רגיל במסגרת לימודית. הפרק ממליץ לזהות צעירים שניחנו בכישורי מנהיגות ולבנות עבורם תכניות חינוכיות שיעזרו להם לגבש ולחזק כישורים אלה ולהפעילם לטובת החברה כולה.

התחום השלישי מציג את מסגרות החינוך הבלתי פורמלי התוך-בית-ספריות. הפרקים מתארים מיזמים תוך-בית-ספריים הפועלים ביזמת משרד החינוך ובהנחתו.

פרק 18: החינוך החברתי בבית הספר: יציבות מול שינוי. בפרק מתואר החינוך החברתי הבית-ספרי ומאפייניו הייחודיים, המבדילים בינו לבין החינוך הפורמלי שבמסגרתו הוא פועל. הפרק סוקר את התפתחותו של החינוך החברתי במערכת החינוך בישראל המצביעה על מגמות שינוי מול מגמות של יציבות.

פרק 19: "מחויבות אישית" כפעילות חינוכית בלתי פורמלית. הפרק מתאר את המיזם של משרד החינוך ומנתח את ההיבטים השונים של ביצועו בבית הספר. הפרק מציין שהמיזם מתייחס לתלמיד במכלול החברתי שבו הוא חי ותובע מן המוסד המחנך להכשיר אותו להשתלבות בחברה הבוגרת לא רק מן הבחינה האינטלקטואלית אלא גם מן הבחינה החברתית.

פרק 20: קהילה הוגנת בבית הספר. הפרק מתאר את המיזם "קהילה הוגנת" מבית מדרשו של קולברג ועמיתיו, שמטרתו להביא להתפתחות החשיבה המוסרית של תלמידים תוך הלימה עם ההתנהגות המוסרית-חברתית שלהם. בפרק מתוארים השינויים שנערכו במיזם המקורי כדי להתאימו למציאות של מערכת החינוך בישראל ולצרכיה הייחודיים.

פרק 21: מסעות בני נוער לפולין: מסע אל זיכרון השואה. הפרק מתאר את מיזם נסיעות בני הנוער לפולין, התפתחותו וייחודו, ודן בתרומתו לזיכרון השואה בקרב בני הנוער. המסע האישי של המתבגר מאפשר לו מפגש עם ההיסטוריה של משפחתו המצומצמת ושל העם היהודי. מבחינה פסיכולוגית עונה המסע, מחד גיסא, על הצורך בפיתוח אוטונומיה ואינדיבידואליות, ומאידך גיסא, על הצורך להזדהות עם ערכי החברה ומורשתה. תכנית הלימודים של המסע, שאינה מחייבת, מעניקה למתבגר הישראלי חוויה של התנסות ולמידה שיש לה היבטים קוגניטיביים, רגשיים, חברתיים והתנהגותיים.

בסיס המיזם של התחום הרביעי הוא הקריטריון של האוכלוסיות שהחינוך הבלתי פורמלי משרת, ובמיוחד אלה שיש להן צרכים מיוחדים. תחום זה מציג נושא שבו יש למערכת הפורמלית עדיפות הן במחקר והן בהכשרה ייחודית של מחנכים להתמודדות עם ילדים ומתבגרים עם צרכים מיוחדים. עם זאת החינוך הפורמלי אינו מצליח להתמודד לאורך זמן עם מגוון הצרכים והתחומים שבהם נדרשת התערבות מקצועית חלופית. לפיכך אנו עדים להתפתחות הטיפול באוכלוסיות אלו בחינוך הבלתי פורמלי כמענה ייחודי וחלופי בעיקר עבור אוכלוסיות שעמן החינוך הפורמלי כשל והן נושרות ממנו.

פרק 22: קידום נוער: התפתחות וסוגיות מרכזיות. בפרק מתוארת ההתפתחות של תחום קידום נוער במערכת החינוך בישראל. נדונים בו דגמים נפוצים להכשרת עובדים במוסדות פנימייתיים ובקהילה, הרקע האקדמי של העובדים והחוקים הרלוונטיים לעיסוקם. מוצג טווח התפקידים הרחב בתחום קידום נוער והדילמות הכרוכות בהכרה המקצועית של העובדים. כמו כן מתוארות המסגרות הארציות המעסיקות עובדים אלה וכן ארגוני ההתנדבות המרכזיים.

פרק 23: תכניות אתגריות ומסעות הישרדות ככלי חינוכי-טיפולי בעבודה עם נוער בסיכון. בפרק מתואר מיזם מסעות הישרדות של נוער מנותק בישראל ובארצות אחרות תוך התייחסות לבסיס התאורטי והאמפירי של סוג התערבות ייחודי זה. שיטה זו מאפשרת לעובד הנוער, למטפל או ליועץ החינוכי להשתמש בכלי טיפולי רב-עצמה במקום שבו נכשלו ההתערבויות הטיפוליות המסורתיות עם אוכלוסיות מגוונות עם צרכים מיוחדים, כמו ילדים ובני נוער בעלי לקויות למידה, עם מוגבלויות גופניות (כגון שיתוק מוחין, תסמונת דאון, אוטיזם, הפרעות תקשורת) ונערים ונערות מנותקים או הנמצאים בסכנת נשירה ומתקשים בהתמודדויות החינוכיות המקובלות במערכות החינוך.

פרק 24: חינוך בלתי פורמלי למבוגרים. בפרק מתוארים שלבי ההתפתחות של חינוך מבוגרים במערכת החינוך בישראל, ובמיוחד תרומתו לקליטת עולים חדשים, תוך השוואה בין המערכת של חינוך מבוגרים בישראל לבין מערכות חינוך מקבילות בארצות אחרות. חינוך מבוגרים הוא פעילות לימודית וולונטרית, מתוכננת ומאורגנת. מבוגרים רבים משתלבים בלימודים פורמליים לצורך קבלת תעודות רשמיות, תארים או הסמכות מקצועיות. אולם רובם המכריע של לימודי המבוגרים מתנהלים במערכות חינוך בלתי פורמליות.

פרק 25: "החוויה הישראלית": חקר מקרה בתרבות הנוער. בפרק מתוארת "החוויה הישראלית" שחווים בני נוער מחו"ל בביקוריהם בישראל. המיזם מוצג כחקר אירוע (case study) של תרבות נוער. מנקודת מבט תאורטית, תכנית "החוויה הישראלית" מצויה בצומת של כמה תחומים: התבגרות, תיירות, חינוך (בעיקר חינוך בלתי פורמלי), אתניות ולימודי דת. הפרק מנתח את התכנית ומעריך אותה על בסיס נתונים עשיר הכולל מידע דמוגרפי של המשתתפים בה.

פרק 26: תכנית שילוב נכים בקהילה. בפרק מתואר תהליך שילוב נכים בפעילויות החברתיות של הקהילה בהתייחס לצורכיהם המיוחדים. הפרק עוקב אחרי צמיחת המרכזים והמנהלים הקהילתיים בישראל ומבליט את המאמצים המוסדיים והחינוכיים למצוא נתיבים חדשים לטיפול תהליכים חברתיים חיוביים בקהילות מתפתחות ובאוכלוסיות חלשות.

פרק 27: ארגוני המגזר השלישי: כיוונים ומגמות. בפרק מתוארים הכיוונים והמגמות של המלכ"רים – מוסדות ללא כוונת רווח – הנמנים עם הארגונים של המגזר השלישי, הנוספים על הארגונים הציבוריים והפרטיים. ארגוני המגזר השלישי הם כר פורה לפעילות בלתי פורמלית המאופיינת, לדוגמה, בוולונטריות של המשתתפים, שהיא בחירה חופשית של הצטרפות למסגרת, השתתפות בפעילויות או עזיבתה. אפיונים אלה יכולים להתפתח באופן מיטבי בקרב ארגוני המגזר השלישי, עקב התכונות המאפיינות אותם: הצטרפות וולונטרית, גמישות ארגונית, תקשורת בין-אישית אופקית, מבנה הייררכי שטוח, השתתפות ומעורבות, פרטיקולריזם ויצירת הון חברתי.

המחברים שתּרמו מעבודותיהם לספר זה מעורבים בתחום של החינוך הבלתי פורמלי הן כחוקרים ומרצים באוניברסיטאות ובמכללות בישראל והן כמחנכים בשדה. ברצוננו להודות להם על כתיבתם העוסקת בקשת רחבה של נושאים בתחום החינוך הבלתי פורמלי בכלל ובמערכת החינוך בישראל בפרט, והמשקפים את ייחודיותו ורבגוניותו של התחום. יבואו על הברכה רבים וטובים שהשקיעו מזמנם, ממרצם ומכישירוניתיהם ותּרמו לספר. אנו מקווים שהספר המונח לפנינו, שהם היו שותפים פעילים בהכנתו, יהיה להם פיצוי ראוי על מאמצייהם.

תודותינו נתונות לאנשים ולמוסדות שבזכות מענקיהם הנדיבים התאפשרה הוצאת ספר זה: לפרופ' משה קווה, נשיא אוניברסיטת בר-אילן, לפרופ' יוסף ישורון, רקטור אוניברסיטת בר-אילן דאז, לפרופ' יוסף מניס, דיקן הפקולטה למדעי החברה דאז, שהעניק תרומה מטעם קרן שניצר של הפקולטה, לפרופ' דוד צוריאל, ראש בית הספר לחינוך, שהעניק תרומה מטעם הקתדרה ע"ש קונין-לוננפלד, לד"ר שמעון אוהיון, סגן מנהל בבית הספר לחינוך, על מענק של בית הספר לחינוך, לפרופ' יעקב עירם על המענק מהקתדרה לחינוך, לערכים, לסובלנות ולשלום ע"ש ד"ר יוסף בורג, לד"ר אהרון זיידנברג, ראש מכללת בית ברל, ולד"ר אבי אבידב, על המענק מטעם מכללת בית ברל ולפרופ' שמעון שרביט, על המענק ממכללת אשקלון.

תודה מיוחדת מגיעה לפרופ' יעקב כץ, ראש המכון לחינוך קהילתי באוניברסיטת בר-אילן דאז, אשר תמיכתו הרבה, אמונתו בחשיבותו של הספר ועידודו הבלתי פוסק אפשרו להתקדם בתהליך הפקתו.

תודה מיוחדת גם למזכירת המכון הקהילתי, הגב' רינה מורגנשטרן, שטרחה וסייעה רבות, וכן לגב' רעות בוזגלו שסייעה בידה. כמו כן מגיעות תודות לגב' איילת קהלני, שניהלה ברגישות ובתבונה את ענייני הכספים, לגב' תמר קרביץ שסייעה באיתור ובארגון המקורות, לגב' חוה גואטה, שסייעה בארגון בשלכיו השונים, ולגב' אניטה תמרי והגב' טובה פאוסט, שסייעו בעריכה בשלכיו הראשוניים של הספר והשקיעו עמל רב תוך הקפדה על הפרטים השונים כדי להשביח את איכותו.

תודה מיוחדת לאנשי הוצאת מאגנס, לחברי הוועדה המדעית שלה על שאפשרו את הוצאתו לאור של הספר. למר דן בנוביץ, מנכ"ל ההוצאה שפרש לגמלאות תוך כדי העבודה על הספר ולמנכ"ל הנוכחי מר חי צבר, לגב' טלי אמיר, לגב' דורית בונה, לד"ר אילנה שמיר ולרם גולדברג שליוו את הוצאת הספר ברגישות ובקפדנות.

לקראת סיום העריכה וההגהה של הספר, הלכה לעולמה פרופ' מרים שמידע ז"ל שהייתה שותפה מלאה לגיבוש הרעיון, לגיוס הכותבים ולעריכת פרקי הספר והגהתם. קשה לכתוב על פרופ' מרים שמידע בלשון עבר לאחר שנים של שיתוף פעולה פורה ואינטנסיבי. פרופ' מרים שמידע הייתה מחלוצות ומבכירות החוקרים והמרצים בתחום החינוך הבלתי פורמלי והסוציולוגיה של החינוך ומעמודי התווך של בית הספר לחינוך באוניברסיטת בר-אילן. היה בה שילוב נדיר של מנהיגות, צלילות הדעת, דייקנות, חריפות, דקדקנות וידענות עם חוש הומור, חוש אסתטי, ראייה מפוכחת וחדה של אנשים ומידה גבוהה של נאמנות. אנו מקוים שהספר ישמש הנצחה הולמת למשנתה החינוכית. יהי זכרה ברוך.